

Г.А. КАМИШЕВА¹, Ұ.Н. ЖАНБЕРШИЕВА², А.Т. ТӨЛЕБАЕВА³¹педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессорҚорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: kamisheva_gulnur@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты,Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің профессоры
(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: ulzhan1954@mail.ru³Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: aidyn42@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ШЫҒЫСТЫҚ ДӘСТҮР («Мың бір түн» ертегілері негізінде)

Аңдатпа. Қазіргі заманғы салыстырмалы әдебиеттануды зерттеудің өзекті аспектілерінің бірі – мотивтер мен мотивтер кешенін зерттеу. Қазіргі әдебиеттанушылар мотив пен мотивтік кешенге қатты мән беріп отыр. Өйткені әдебиеттегі мотив пен мотивтік кешен туралы зерттеулер белгілі бір әдеби кезең мен жекелеген халық әдебиетінің жалпы әлемдік әдеби процеске әсерін көрсетеді. Әдебиеттанушылар басқа тілден аударылған шығармалар мұндай зерттеудің өзгеше аспектісі екенін айтып жүр. Кез келген әдебиеттегі сюжет-мотивтік репертуар осындай аударма туындылар арқылы толығады. Сондай әлем әдебиетінің озық үлгісі ретінде танылған туынды – «Мың бір түн». Ол көптеген халықтардың рухани өмірі мен фольклорына, жазба әдебиетіне енген. Өйткені ауыз әдебиетінің керемет, ғажайып ескерткіштерінің ішінде «Шахрезаданың ертегілері» ең көріктісі әрі ең көркемдік ерекшелігі жоғарысы болып саналады.

Халықтың өмірі қай кезде де оның фольклорында көрініс табады. Ертегінің этномәдени зерттеулерге бай материал болатыны да осыдан. Ол әлемнің ұлттық бейнесінің негізгі тұжырымдамаларын анықтауға және оның өзгерістерін қадағалауға мүмкіндік береді. Ертегі – көптеген ғасырлар бойы әлемдік көркемөнер мәдениеті үшін өз маңызын жоғалтпай келе жатқан дәстүрлердің және үнемі жаңарып отыратын жанрлардың бірі. Фольклорлық ертегіден шыққан сюжеттер, мотивтер, бейнелер ұрпақтан ұрпаққа беріледі, қоғамда қабылданған мәдени құндылықтар мен нормалардың тасымалдаушысы рөлін атқарады. «Мың бір түн» ертегі жанрындағы бұқаралық мәдениет феноменіне айналған бірден бір шығарма. Әлем әдебиетінде оның көптеген сюжеттері мен мотивтері кездеседі. Қазақ әдебиеті де бұл үрдістен кенде емес.

Мақалада ортағасырлық араб энциклопедиясы «Мың бір түннің» пайда болуы мен әлемге таралуы және оның әлем әдебиетіне әсері, соның ішінде аталмыш жинақ мотивтерінің XIX–XX ғасырлардағы қазақ әдебиетіндегі поэтикалық трансформациялануы сөз болады.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Камисева Г.А., Жанбершиева Ұ.Н., Төлебаева А.Т. Қазақ әдебиетіндегі шығыстық дәстүр («Мың бір түн» ертегілері негізінде) // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №1 (131). – Б. 91–102. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.08>

*Cite us correctly:

Kamisheva G.A., Janbershieva U.N., Tolebaeva A.T. Qazaq adebietindegi shygystyq dastur («Myn bir tun» ertegileri negizinde) [Eastern Motif in Kazakh Literature (based on the fairy tale “A Thousand and One Nights”)] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2024. – №1 (131). – B. 91–102. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.08>

Сонымен қатар «Мың бір түндегі» «Сейфүлмәлік-Бәдіғұлжамал» дастанының түрлі нұсқалары салыстырмалы-талдау әдісі арқылы зерттелген.

Кілт сөздер: классикалық шығыс әдебиеті, мотив, фольклор, поэтикалық трансформация, дастан, генезис, типология.

G.A. Kamisheva¹, U.N. Zhanbershiyeva², A.T. Tulebayeva³

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Korkyt Ata Kyzylorda University

(Kyzylorda, Kazakhstan), e-mail: kamisheva_gulnur@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Professor of Korkyt Ata Kyzylorda University

(Kyzylorda, Kazakhstan), e-mail: ulzhan1954@mail.ru

³Senior Lecturer of Korkyt Ata Kyzylorda University

(Kyzylorda, Kazakhstan), e-mail: aidyn42@mail.ru

Eastern Motif in Kazakh Literature (based on the fairy tale “A Thousand and One Nights”)

Abstract. One of the relevant aspects of the study of modern comparative literature is the study of the complex of motives and motional complexes. Modern literary critics attach great importance to the motive and the motive complex. Because research on the motive and the motive complex in literature shows the influence of a certain literary period and individual folk literatures on the global literary process. Literary critics note that translated works are a separate aspect of the study, since the “plot-motive repertoire” of literature develops primarily due to translated works.

The collection “One Thousand and One Nights” is recognized as one of the best examples of world literature. He entered the spiritual life, folklore and written literature of many peoples. “Tales of Scheherazade” is the most beautiful and highly artistic work among the remarkable monuments of oral literature.

The life of the people is always reflected in its folklore. That is why the tale is a rich material for ethnocultural research. It will identify the main concepts of the national image of the world and track its changes. The tale is one of the traditions and genres that for many centuries have not lost their significance for world art culture. Subjects, motifs, images from folklore fairy tales are transmitted from generation to generation, play the role of carriers of cultural values and norms adopted in society. “A Thousand and One Nights” is a work that has become a phenomenon of mass culture in the fairy tale genre. There are many subjects and motives of this collection in world literature, Kazakh literature is no exception.

The article examines the origin, distribution around the world, the influence on world literature of the book “One Thousand and One Nights”, which became a medieval Arabic encyclopedia, including the poetic transformation of the motives of this collection in Kazakh literature of the XIX–XX centuries. In addition, various variants of dastan –Seifulmalik-Badigulzhamal” from “One Thousand and One Nights” were investigated by a comparative analytical method.

Keywords: classical oriental literature, motif, folklore, poetic transformation, dastan, genesis, typology.

Г.А. Камишева¹, У.Н. Жанбершиева², А.Т. Тулебаева³

¹кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор
Кызылординский университет имени Коркыт ата
(Казахстан, г. Кызылорда), e-mail: kamisheva_gulnur@mail.ru

²кандидат филологических наук, профессор
Кызылординского университета имени Коркыт ата
(Казахстан, г. Кызылорда), e-mail: ulzhan1954@mail.ru

³старший преподаватель Кызылординского университета имени Коркыт ата
(Казахстан, г. Кызылорда), e-mail: aidyn42@mail.ru

Восточный мотив в казахской литературе (на материале сказок «Тысяча и одна ночь»)

Аннотация. Одним из актуальных аспектов изучения современной сравнительной литературы является изучение комплекса мотивов и мотивных комплексов. Современные литературоведы придают большое значение мотиву и мотивному комплексу. Потому что исследования о мотиве и мотивном комплексе в литературе показывают влияние определенного литературного периода и отдельных народных литератур на общемировой литературный процесс. Литературоведы отмечают, что переводные произведения – это отдельный аспект исследования, поскольку «сюжетно-мотивный репертуар» литературы развивается прежде всего за счёт переводных произведений.

Сборник «Тысяча и одна ночь» признан одним из лучших образцов мировой литературы. Он вошел в духовную жизнь, фольклор и в письменную литературу многих народов. «Сказки Шахерезады» являются самым красивым и высокохудожественным произведением среди замечательных памятников устной литературы.

Жизнь народа всегда находит отражение в его фольклоре. Именно поэтому сказка является богатым материалом для этнокультурных исследований. Она позволит определить основные концепции национального образа мира и отслеживать его изменения. Сказка – одна из традиций и жанров, которые на протяжении многих веков не теряют своего значения для мировой художественной культуры. Сюжеты, мотивы, образы из фольклорных сказок передаются из поколения в поколение, играют роль носителей культурных ценностей и норм, принятых в обществе. «Тысяча и одна ночь» – произведение, ставшее феноменом массовой культуры в жанре сказки. В мировой литературе встречается множество сюжетов и мотивов этого сборника, казахская литература не исключение.

В статье рассматривается происхождение, распространение по всему миру, влияние на мировую литературу книги «Тысяча и одна ночь», ставшей средневековой арабской энциклопедией, в том числе поэтическая трансформация мотивов данного сборника в казахской литературе XIX–XX веков. Кроме того, различные варианты дастана «Сейфулмалик-Бадигулжамал» из «Тысячи и одной ночи» были исследованы сравнительно-аналитическим методом.

Ключевые слова: классическая восточная литература, мотив, фольклор, поэтическая трансформация, дастан, генезис, типология.

Кіріспе

«Мың бір түннің» сюжеттері мен мотивтері қайта өрлеу дәуіріндегі итальян новеллистерінен бастап Еуропа әдебиетіне ене бастады. Бұл әсіресе, XVIII ғасырдың бас кезінде А. Галланның осы еңбекті аударуымен басталды. Жуковский, Пушкин, Белинский, Толстой, Гете, Диккенс, Гофман, Теннисонның шығармашылықтары «Мың бір түннің» материалдарымен толықты десек, артық айтқандық емес. Мысалы, Шахрезада, Харон ар-

Рашид – жалқы есімдер ретінде еңсе, күнделікті тұрмысқа «жынды бөтелкеден шығару» деген сөз оралымы да еніп кетті. Ал, жалпы «Мың бір түн» деген сөз тіркесі керемет оқиғаларға толы уақытты білдіретін идиома болып енді.

Ирак, Сирия, Мысырдың көптеген қалаларының орталық базарларында қызғылықты оқиғаларға толы батырлық эпопеяларды бірнеше сағат бойы жырлап отыратын шайырлар мен мұхаддистер болған. Олар халықтың ортасында отырып, «Антардың өмірі мен ерліктері», «Зу Язан патшаның ұлы Сайфтың өмір жолы» деген сияқты сол кездегі танымал жырларды баяндаған.

Қазіргі кезде де кейбір араб қалаларында осы дәстүрдің сарқыншақтары кездеседі. Ал, орта ғасырларда шайырлар мен мұхаддистер бірігіп, бір ұйым құрып та жұмыс істеген. «Мың бір түннің» «Сейфүлмәлік» туралы ертегісінің кіріспесінде араб әңгімелеушілерінің қызметін көркем формада баяндаған.

Мұхаммед ибн Сабаик деген парсы патшасы ертегілер мен аңыздарды, батырлық жырларды шебер әңгімелейтін адамдарды жинап, тыңдағанды ұнататын болған. Бірде ол Хасан деген көпестің сондай қасиеті туралы естіп, егер ол патшаға бұрын-соңды естімеген қызықты оқиға баяндайтын болса, оны өзіне уәзір ететіндігін айтады. Патшаның бұл қалауына таң қалмаған Хасан одан бір жыл уақыт алып, бес құлды әлемнің әр аймағынан Сейфүлмәлік туралы ертегілер жинауға аттандырады. Олардың бірнеуші Димашықтағы бір шейх күнде кешкісін Сейфүлмәліктің басынан кешкен қызықты оқиғалар айтатынын естиді. Бірақ ол айтқан әңгімені тек әміршілер мен уәзірлер, білімді адамдар ғана тыңдау керек екен. Мұны естіп, қызығын тыңдаған баяғы парсы патшасы сол баяндарды алтын әріптермен жазғызып, өз қазынасына салып сақтапты.

Міне, осылайша «Мың бір түнде» баяндалғандай, көше әңгімешілерінің қызметі өте маңызды болған. Олардың репертуары өте бай, онда шағын күлкілі әңгімелерден бастап, үлкен көлемді батырлық эпопеялар да айтылған. «Мың бір түн» сияқты көлемді шығарманы жасауға халифат құрамына енетін мәдени байланыстағы көршілес елдер де атсалысқан. Халифат VII–VIII ғасырларда араб жорықтары нәтижесінде Үндістаннан шығысқа, батысында Испанияның солтүстігімен шектескен үлкен территорияны қамтиды. Бұл тарихи оқиғаның нәтижесі – Ислам дінінің таралуы болып табылады. Этникалық жағынан әртүрлі болып қалыптасқан халифаттың ресми тілі – араб тілі болды. Оның жаңа мәдениеті тек көшпелі арабтардың тұрмыс-салтынан ғана емес, сол жердің тұрғылықты халықтары – гректер, сириялықтар, еврейлер, ирандықтар мен коптардың дәстүрлері, олардың дүниетанымы мен көзқарастарын да қамтиды. Басқа да жергілікті дәстүрлермен қатар орта ғасырлардағы араб-мұсылман империясы халқының жалпы мәдени құндылықтарына үнді-ирандық ертегілер, дидактикалық шығармалар, Вавилон және Мысыр фольклоры, эллинизмнің жекелеген әдеби сюжеттері енді. Бұл материалдардың барлығы Ежелгі Аравия жаулап алушылары арқылы келген сюжеттер мен мотивтер болып табылады. Олардың әбден сіңіп кетуінен кейбір әдеби сюжеттердің қай этникалық ортадан шыққандығын анықтау қиынға соғады. Көптеген әңгімелер әртүрлі элементтердің қосындысынан да пайда болған. Мысалы, «Жалқау Абу Мұхаммед туралы» әңгіме үнді сюжетіне негізделіп, араб өңдеуінен өтсе, «Халиф балықшы туралы» ертегі мысырлық болып есептелгенімен, оның бағдаттық та нұсқасы бар [1, 210-б.].

«Мың бір түн» «жалғаспалы повесть» принципі бойынша құрылған яғни, мұнда бір әңгіме екіншісіне негіз болады. Мұндай негіз Шахрияр патша туралы әңгімеден басталады.

«Мың бір түнді» зерттей, зерделей келе, Үндістан, Месопатамия, Иран, Мысыр, т.б. сияқты елдерден енген оқиғаларды анықтауға болады. Оның бірінші критерийі – кісі есімдері мен даталар және диалектизмдер. Онда үнді есімі – Синдбад, түркілер – Әли Баба, Хатун, ирандық – Шахрезада, Шахзаман, Бахрам, Рустам, Ардашир, Шапур, т.б. Сонымен қатар грек және еуропалық атаулар да кездеседі. Мысырлық атаулар, жер-су аттары мен ай

атаулары копттық нұсқада қолданылса, көне еврейлік Сүлеймен, Дәуіт, Асаф, Баракия да кездесіп қалады. Бірақ «Мың бір түндегі» атаулардың басым бөлігі арабтан шыққан және Исламға дейінгі Аравияда қолданыста болған сөздер екендігіне дау жоқ.

Зерттеу әдістері мен материалдар

«Мың бір түн» жинағын зерттеушілер араб тарихшылары Ибн ан Надим мен Әл Масудидің еңбектеріне сүйене отырып, жинақтың негізі үнділік, парсылық шығармалар деген қорытынды жасайды. Бірінші гипотезаға қарама-қарсы Сильвестр де Саси тарихшы Әл-Масудидің дәлелдерін дұрыс емес деп санай отырып, үнді теориясын жоққа шығарды. Оның пікірінше, «Мың бір түн» ертегілері мұсылман рухы мен дүниетанымын, араб философиясын бейнелейді. Ол мұнда Каир, Бағдад, Димашық, Басра, Мосул деген араб елдімекендері аталады, тілі классикалық араб тілі емес, сириялық диалектіге ұқсайды деген қорытынды жасайды. Сондықтан ертегіні айтып, таратушы сириялық болуы мүмкін деген болжам айтады [2, 57-б.] Мысырдың белгілі этнографы Эдуард Лейннің гипотезасы осы екі көзқарасты біріктіруге тырысады. Жинақта кездесетін ғимараттардың, орындардың сипаттамаларына, атауларға сүйене отырып, «Мың бір түннің» авторы мысырлық деген қорытындыға келеді. Бұл көзқарас «Мың бір түн» жинағының алғашқы аудармаларының Еуропаға таралуы, яғни ХІХ ғасырдың 80-ші жылдарына дейін ғылыми айналымда болды [3, 98-б.].

Қазақ фольклоры, оның ішінде ертегітану саласының «Мың бір түн» тақырыбындағы шығыстық сюжеттері әлі де болса толық зерттелмеген. Сан ғасырдан келе жатқан діні бір, дүниетанымы жақын қазақ және араб халықтарының мәдени қарым-қатынасының жалғасы ретінде ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті мен араб әдебиетінің байланыстарын Ш. Уәлиханов, А. Байтұрсынов, М. Әуезов, С. Сейфуллин, Ә. Марғұлан, Б. Кенжебаев, М. Қаратаев, Е. Лизунова, М. Базарбаев, Б. Ысқақов, З. Ахметов, С. Қирабаев, С. Қасқабасов, Р. Нұрғалиев, М. Мырзахметов, Ә. Дербісәлиев, Ө. Күмісбаев, А. Жақсылықов, Т. Есенбеков, Б. Майтанов, А. Егеубаев, Б. Әзібаева, М. Маданова, Б. Омаров, Б. Мамраев зерттеді.

Шығыс, оның ішінде араб әдебиетінің қазақ әдебиетіне әсерін, ондағы типология мен генезис мәселелерін М.Б. Салқынбаев жан-жақты саралаған [4]. Ал, аталған жинақтың қазақ қисса-дастандарына негіз болған сюжеттерін белгілі ғалымдар А. Қыраубаева, Б. Әзімбаева, Ш. Сәтбаевалар біршама зерттеген.

Зерттеудің негізгі материалы ретінде жоғарыда аталған еңбектерден бөлек араб тіліндегі «Мың бір түн» жинағы мен оның қазақ тіліне жасалған аудармалары, қазақ ақын-жырауларының әдеби мұрасы, сонымен қатар шығыс әдебиеті, оның әлемдік әдебиетке әсері туралы жазылған ғылыми-зерттеу мақалалары мен еңбектер алынды.

Аталған материалдар сипаттау, салыстырмалы-талдау, салыстырмалы-тарихи әдістер арқылы зерттелді.

Талдау мен нәтижелер

Жарық көрген кітаптардың тағдыры әртүрлі қалыптасады. Алғашында табысты тараған кітаптар кейіннен ұмытылып қалып жатады. Ал, кейде, керісінше. Шыққан уақытында белгісіз болған кітаптар кейіннен, уақыт өте келе келер ұрпақ арасында кеңінен таралуы мүмкін. Көптеген еңбек пен ауыр ойдың нәтижесінде жазылған кей кітаптар балалар әдебиеті категориясында қалып қойса, автордың «бос уақытында» жаза салған еңбегі әлем әдебиеті тарихында құрметті орын алып жатады. Міне, осындай парадоксқа араб халық прозасының әртүрлі үлгілерінен жинақталған, әлемдік кітаптардың ішіндегі ең танымалы «Мың бір түн» жатады десек, қателеспейміз. Араб филологтары мен көркемсөз шеберлері тарапынан елеусіз еңбек саналған «Мың бір түн» туралы әлі күнге дейін сыни, ғылыми еңбектің аз жазылғаны өкінішті-ақ. Дегенмен де, Э.Т. Гоффманның айтуы бойынша, мәңгілік жас «Мың бір түннің» ертегілері мен әңгімелері әлемде өте танымал екені белгілі [5, 47-б.].

Зерттеушілердің пікірі бойынша, «Мың бір түнге» енген әңгімелер мен ертегілерді үш негізгі топқа бөліп қарауға болады. Олар: ежелгі үнді-ирандық, бағдаттық және мысырлық топтар. Бұл аталған топтардың өзіндік ерекшеліктері мен мәдени дәстүрлері болатыны белгілі.

«Мың бір түннің» ежелгі негізін парсыдан арабшаға аударылған үнді-ирандық ертегілер құрайды. Олар «Хезар әфсане» деп аталған ирандық жинаққа енген. Бұл туралы мәліметтерді X ғасырдағы араб тарихшысы әрі географы Аль-Масуди еңбектері мен 987 жылы араб библиографы Ибн ан-Надим құрастырған анықтамалығынан кездестіруге болады. Жинақтың арабша аудармасы VIII ғасырда, яғни араб-мұсылмандық мәдениет Иран дәстүрлерін кеңінен сіңірген тұста жасалған. «Хезар әфсаненің» исламданған, арабтанған нұсқасы «Мың бір түн» деп аталған, бірақ ол бізге жетпеген. Дегенмен де, Шахрезада баяндаған оқиғалар мен олардың ішіндегі үнді-ирандық ертегілер «Мың бір түнге» «Хезар әфсанеден» енген деп тұжырымдауға болады.

Ибн ан-Надимнің айтуынша, бағдаттық әдебиетші әл-Джахшяри (942) араб тіліне аударылған «Хезар әфсаненің» негізінде «Мың бір түн» деп аталатын өзінің жинағын жасаған. Ол оған Иран ертегілерін енгізіп, араб ертегілерін де қосқан. Әл-Джахшяри өз жинағына мың араб ертегісін қосқысы келген, бірақ ол барлығы 480 ғана ертегі жинаған. Сөйтіп, IX–X ғғ. жинақ болып құрастырылған «Мың бір түн» ертегілерінде үнді-ирандық материалдармен қатар мысырлық туындылар да бар деуіміз сондықтан. Араб ертегілері Ирактың Бағдад, Басра қалаларында құрастырылып, жергілікті фольклордың өңдеуінен өткен, сонымен қатар, әртүрлі әдеби, тарихи-географиялық шығармалармен қатар саяхатшылар жазбаларынан да алынған. Мысалы, «Өтірікші қариялар мен әйел туралы әңгіме» библиялық «Сусан мен қарттар», «Синдбад-теңізші» парсылық саяхатшы-капитан Бузарга ибн Шахриярдың «Үндістан кереметтерімен» мазмұндас.

XII–XIII ғасырларда жинақ көптеген жаңа оқиғалармен толыға түсті. Оның атауы «Мың түннен» «Мың бір түнге» ауысқанын неміс ғалымы әрі аудармашысы Литтманн «бин бир» деген белгісіз көп нәрсені білдіртін түріктің идиомалық тіркесімен байланыстырады. Сөйтіп, атауына сай 1001 ертегі-әңгімеден тұратын жинақ XVII ғасырдың басында мәмлүктік Мысыр мен Сирияның Осман сұлтаны Селим I (1512–1520) тұсында толық редакцияланады. XIII ғасырда монғолдар Бағдадты қиратқаннан кейін бүкіл араб әлемінің экономикалық әрі мәдени орталығы Мысыр қалалары болған. Сондықтан да «Мың бір түннің» толық жинағы сол Мысырда редакциялануы тегін емес [5, 96-б.].

Жинақтың екінші бөлігі бағдаттық ертегілер тобынан тұрады. Үнді-ирандық фантастикалық элементтерден тұратын ертегілер орта ғасырлық қалалық новеллаларға ұласады. Олардың дәстүрлі мотиві бойынша кездейсоқ жағдайда немесе қайырымды патшаның араласуымен кедей-бай әрі танымал адам болып шығады. Әңгімеші көне ертегілік мотивке кедей адамның арман-тілегін байланыстыра отырып баяндайды.

«Мың бір түн» ертегілеріндегі сиқырлы күш оның әр бөлігінде әртүрлі. Үнді-ирандық топтарда олар тәуелсіз, өзі қалаған кейіпкерге ерікті түрде көмектеседі. Бұл сиқырлы күштер үнді мифологиясынан бастау алып, «арабтанған». Олар жын, ифрит деп аталып, метафоралық мағынаға ие болады.

Жинаққа Бағдадтан енген әңгімелерге оқиға Ирак қалаларында, олардың сауда-өнеркәсіптік бөлігінде немесе халиф сарайында өткізіп, олардың кейіпкерлері қайырымды әрі қайырымсыз уәзірлер, әділ немесе әділетсіз қазылар, күң-әншілер мен гарем күзетшілері сияқты қала тұрғындары болады.

Орта ғасырлардағы Еуропада пайда болған фаблио жанры сияқты бағдаттық оқиғаларда да төменгі сатыдағы адамдардың ұшқыр ойы мен уытты сөздері, езу тартқызар бірқақпайлары ерекше бағаланады. Бағдаттық новеллаларда қайырымды, жомарт адамдар және ғажайып махаббат туралы оқиғалар жиі кездеседі. Үнді-ирандық ертегілерден

бағдадтық ертегілер көлемі жағынан және оқиғаның шынайы өмірде өтуімен ерекшеленеді. Сондықтан жинақтың бұл бөлігінде сиқырлы күштер негізгі рөл атқармайды.

Бағдадтық сюжеттердің қозғаушы күші халиф Харон ар-Рашид. Ол әділетті әрі қайырымды патша ретінде жергілікті әділетсіз басқарушылардан қарапайым халықты қорғайды деген орта ғасырлық қалалықтың арманынан туса керек. Харондық циклге елу шақты ертегілер кіреді. Олар Бағдадта құрастырылған, ал, кейбіреулері Мысырда редакцияланған. Тарихи тұлға ретіндегі Харон ар-Рашид Бағдадта 786–809 жылдары билік құрған. Тарихи деректер бойынша ол ертегі кейіпкеріне мүлдем қарама-қарсы тұлға болған. Бірақ сол халифтің тұсында Бағдад өз дамуының шарықтау шегіне жетіп, халқы тыныш, бейбіт өмір сүрген. Ал одан кейінгі билеушілер тұсында елде азамат соғысы басталып, саяси тұрақтылық ыдыраған. Мұндай ұрыс-керістен шаршаған халықтың бейбіт өмірді аңсап, сондай тіршілікке мұрындық болған халиф Харон ар-Рашидті жағымды кейіпкер етуі тегін емес.

XII ғасырдан бастап жинаққа мысырлық оқиғалар да ене бастайды. Олар негізінен сауда, қолөнер ортасында туған. Бұл оқиғаларда әлеуметтік мәселелер сөз болады. Олардың кейіпкерлері көпес немесе кедей қолөнерші – өте сауатты емес, бірақ тапқырлықтың арқасында өз дегеніне жететін адам. Каирлық оқиғалар бағдадтық оқиғалардан көлемді, ұзақ. Онда бір адамның бүкіл өмірі жайлы баяндалады. Кейбір мысырлық новеллаларда фольклорлық мотивтер кездескенімен, негізінен оқиғалар мәмлүк сұлтандары мен түрік билеушілерінің тұсында өрбиді. Бұл новеллалардың жалпы тоны – ақылсыздау патшаны әжуалау, оның уәзіріне қарсылық, еңбекшілерді мүсіркеу болып табылады.

Мысырлық әңгімелердің классикалық үлгілері «Ала ад-Дин мен оның сиқырлы шамы» және «Башмақшы Маруф». Бұл циклдағы сиқырлы күштер үнді-ирандық фольклордағыдай тәуелсіз күш емес, өз иелеріне қызмет ететіндер.

XIX–XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясының шығыстың классикалық әдебиетінің озық үлгісі – «Мың бір түн» сияқты ескерткішімен байланысты зерттеудің қажеттілігі мен мақсаты қазақ тіліндегі көркем материалдың молдығынан туып отыр. Бұл туралы қазақ әдебиетінің тарихында былай делінген: «Қазақтардың шығыс классикасымен байланысы көптеген ғасырлар бұрын басталған. Олар Фирдоуси, Низами, Науаи поэзиясы мен араб, парсы, үнділердің эпостары, лирикасымен таныс. Халық бір-біріне «Шахнаме», «Махабхарата», «Мың бір түн» сюжеттерін ауызша таратып отырған. XIX–XX ғасырдың басында пайда болған «кітаби» ақындардың қызметі шығыстың классикалық әдебиетінің танымал туындаларын таныстырумен, оларды қазақ тіліне аударумен тығыз байланысты болып, сол шығармалардың мотивімен өздері де жаңа туындылар жазған» [6, 303-б.].

Қазақ халқына «Мың бір түн» жинағындағы Қамар аз-Заман, Сейфүлмәлік, Лұқпан жайлы ертегілер ертеден таныс және осылардың негізінде туған әңгімелер мен қисса-хикаяттар жеткілікті. Қазақтар арасында «Мың бір түннен» алынған ертегілердің көптігі және олардың өзіндік өзгеріске ұшырағандығы туралы ғалым Ш. Уәлиханов та айтып кеткен [7, 82-б.]. «Мың бір түн» жинағынан алынған ертегілерді таратушылар өздігінен түрлендіріп, бір сюжеттің немесе мотивтің негізінде көркемдеп, әсірелеп таратқан. Бұл жайлы М. Әуезов былай дейді: «Қазақ ертегілерінің ішіндегі қиял-ғажайып ертегілерді байытқан «Мың бір түн» сюжеттерін халық шығармашылықпен түрлендіріп отырған» [8, 33-б.].

Басқа елдердің көптеген ақын-жазушылары сияқты қазақ ақындары мен жазушылары да «Мың бір түн» қойнауынан ертегілер мен образдар, мотивтер алған. Мұның алғашқы қадамдары XVIII ғасырдан бастап байқалады. Араб ертегілеріндегі Атымтай Жомарт, әділетті Нашаруан, Меккедегі Зәмзәм суы, Медине қаласы салыстыру ретінде Бұқар жыраудың өсиет өлеңдерінде кездеседі. Мұндай сарын Шал ақын шығармашылығынан да байқалады. Кейіннен XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ фольклоры түрленіп, ерекше дами бастағандығын көреміз. Кітаби ақындар жырлаған түрлі

шығыстық сюжетке құрылған діни қиссалар мен ғашықтық, новеллалық жырлардың негізінде дүниеге келген түрлі ертегілер де кейін араб, латын, кириллица жазуымен хатқа түсіп отырған [9, 11-б.].

«Мың бір түн» ертегілерінің алғашқы аудармалары «Түркістан уәлаяты» мен «Дала уәлаяты» газеттерінде XIX ғасырдың 70–80-жылдары жарық көрді. Ал, бұл ертегілердің поэзиядағы үлгілерінің алғашқысы – Жүсіпбек Шайхусламовтың «Сейфүлмәлік туралы хикаясы». Сонымен қатар Шәді Жәңгіровтың «Атымтай Жомарт», «Қамарзаман» дастандарының да сюжеттері «Мың бір түннен» алынғаны мәлім.

Араб ертегілерінің кейбір кейіпкерлерінің образдары Шораяқтың Омары, Әсет Найманбаевтың шығармашылықтарында да кездеседі. «Мың бір түннің» жан-жануарлар мен құстардың тілін білетін адам жайлы ертегісінің поэтикалық трансформациясын Н. Наушабаевтың туындыларынан кездестіреміз.

«Мың бір түн» сюжеттерінен көптеген материалдар алып, соның нәтижесінде көптеген шығармалар жазған қазақтың атақты ақыны, белгілі фольклоршы Жүсіпбек Шайхусламов (1857–1936) екенін жоғарыда айтып өткенбіз. Оның шығармашылығы әдебиеттану тарихына да енген.

Ж. Шайхусламов медреседе діни білім алған. Ол араб, парсы, түрік тілдерін жетік меңгеріп, шығыс халықтарының фольклорымен сусындап өскен. Әсіресе, шығыс классиктері Фирдоуси, Низами, Науаи, Хафиз еңбектерін қызыға оқыған. Ж. Шайхусламов шығыс сюжеттеріне негізделген халық аузындағы шығармаларды жариялап, кейбіреулерін поэтикалық өзгеріске түсіріп, кеңінен таратуда көп еңбек еткен. Ол шығыс әдебиетінің «Жүсіп-Зылиқа», «Мұңлық-Зарлық», «Шәкір-Шакират», «Зарқұм» сияқты танымал туындыларын қазақ ұғымы мен түсінігіне лайықтап, қайта басып шығарған. Сонымен қатар ол «Мың бір түн» жинағындағы ертегінің негізінде «Сейфүлмәлік» деген қисса-дастан жазған. Бұл дастан қазақтар арасында танымал болған. «Сейфүлмәлік-Бәдіғұлжамал» оқиғасы өзбек, татар, тәжік, түркімен әдебиеттерінде де кездесетіні мәлім. Бұл дастанның шағатай тіліндегі алғашқы басылымдарының бірі 1807 жылы Қазанда жарық көрген. Қазақ тіліндегі алғашқы басылған кітаптардың бірі де осы кітап. Бұл туралы қазақ халқының тарихы, этнографиясы, әдебиеті, мәдениеті туралы бай мағлұмат беретін А.Е. Алекторовтың еңбегінде қазақтың бұл әңгімесі Қазан татарлары арасында да кеңінен тарағандығын айта келіп, жырдың қысқаша мазмұнын береді.

Қазақ тілінде «Сейфүлмәлік-Бәдіғұлжамалдың» екі нұсқасы бар. Бірі – 1870 жылы В.В. Радлов жазып алған нұсқасы. Мұның тілі таза, араб, парсы сөздері жоқтың қасы, көп сөзділік, қайталау кездеспейді. В.В. Радловтың өзі де жинақтың алғысөзінде: «Халық рухына бейімделіп, қайта жасалған қисса» деп атап көрсеткен. Екіншісі – қазақ арасына көп тараған, әртүрлі тақырыппен жеті-сегіз рет жеке кітап болып жарияланған нұсқасы. Оны 1882 жылы «Қисса и-Сейфүлмәлік шаһзада ағазқярдан, Бәдіғұлжамал-перизат» деген атпен, 1895, 1909, 1914 жылдары «Қисса и-Сейфүлмәлік» деген атпен Қазан қаласында Б.Л. Домбровский баспасында Ш. Құсайынов мұрагерлері бастырған. Кітаптың осы басылымдарын Ш. Құсайынов мұрагерлері Университет баспасынан 1902, 1904, 1909 жылдары «Қисса и-Ғабдүмәлік» деген атпен тағы да бастырады. Кейіпкерлердің атындағы айырмашылық болмаса, екі нұсқаның сюжеттік желісінде еш айырма жоқ. Осы нұсқалардың авторы кім, яғни кім қайта жырлаған деген мәселеге тоқталсақ, бір-біріне қарама-қарсы деректерді ұшыратамыз. Жоғарыда аталған кітаптың 2-бетінде:

Біссімиллә деп Сейітгерей қалам алар,
Алла деп ақ қағазға назар салар.
Сейфүлмәлік-Бәдіғұлжамал екі ғашық
Ғаламға мысал болар шаһзадалар.

17-бетінде:

Сейітгерей қалам алып бастар сөзді,
Шаһзада ғаріп болып жиһан кезді.

23-бетінде:

Жазады Сейіт қисса ғашық жырдан
Рауаилер сөз бастаған хош хабардан, -

десе, енді осы кітаптың 11-бетінде:

Рауаилер рауаяттан сөз бастайды,
Бұл Ақыт қалам алып бек қоштайды...

18-бетінде:

Жайнаған жарқ-жұрқ етіп балық екен,
Жаратқан тәңірім сондай халық екен.
Кітаптан көріп жазған ғаріп Ақыт
Жарандар, мұның өзі анық екен, - дейді.

Осы үзінділерді қисса жазған Сейітгереймен бірге Ақыт аты да аталады. Сейітгерей туралы қолымызда ешқандай дерек жоқ. Ал, Ақыт ақын Алтайда, қазіргі Шыңжан жерінде, Монғол елінде Ақыт ақын, Ақыт қажы деген атпен әйгілі болған – Ақыт Ұлымжыұлы Қарымсақов. «Сейфүлмәлік» қиссасының осы нұсқасын Ақыт жазды дегенге саятын тағы бір дерегіміз – Ақыт Қазан қаласына бастыруға жеті қисса жібергені, солардың ішінен тек «Қисса и-Жиһаншаһ Тамузшаһұлы» ғана кітап болып шыққаны туралы оның «Тәржімә и-Ақыт» атты кітабының 44-бетінде былай делінеді:

Мұнан бұрын жібердім
Жеті кітап басуға,
Бәрі де қалды келместен.
Жалғыз-ақ келді басылып,

Жиһаншаһ-Тамуз қиссасы. Сондай-ақ Ақыттың «Әб ат Ғақлия» атты кітабының 12-бетінде:

«Ғабдүлмәлік» боп келді
«Сейфүлмәлік» нұсқасы.
Ақыт атым орнына

Сейітгерей қол қойған, - деп ақынның ренжіп жазған өлең жолдары біздің жоғарыда айтқан сөзімізді қуаттай түсетіні сөзсіз.

Дегенмен де қазақ арасына Ж. Шайхусламов жырлаған нұсқа кеңінен танымал.

1903–1908 жылдары Қазанда жарық көрген Ж. Шайхусламовтың «Қисса Сейфүлмәлік» деп аталатын еңбегі 1976 жылы жарық көрген «Ғашықнаме» жинағына енген. Дастанның қазақ тіліндегі нұсқасын жоғарыда айтып өткеніміздей, «Мың бір түн» оқиғалары негіз болған. Мұнда суретте бейнеленген керемет сұлуға ғашық болып, оны іздеуде басынан небір оқиғалар өткізген жас жігіттің әрекеті сөз болады.

Ертегіде де, дастанда да оқиға Мысырда өрбиді. Баяндау Гасим патшаның бір балаға зар болып, өзінен кейін мұрагерінің жоқтығына налуынан басталады. Дастанда ол былайша жырланады:

Келсе де жүз жетпіске бала көрмей,
Сарғайтқан қайғыменен нұлы жүзін.
Иесіз өлсем тақты қалады деп,
Толтырған қанды жасқа екі көзін.

«Мың бір түн» ертегісінде патша мен оның уәзірі жылан етін жегеннен кейін олардың екеуінің де әйелдері жүкті болып, екі ұл туылатыны жан-жақты айтылса, дастанда бұл бөлік қысқартылып алынып, оқиға аздаған өзгеріске түседі. Мұнда патша Жәмилә деген жас сұлуға үйленгеннен кейін ұлды болып, оған Сейфүлмәлік деген ат беріп, ал, уәзірдің ұлын Сағит деп атайды. (Ертегіде Сейф аль-Малик және Саид). Олар бірге өсіп, ер жетеді.

Сейфүлмәліктің керемет кескіні дастанда халықтық эпикалық поэмалар сарынына сай суреттеледі:

Аң аулап, құс салады күндізінде,
Сыйлайды тақытқа кеп ұзын түнде.
Шахзада лебі лағыл, шекер балдай,
Ойнайды толған айдай нұр жүзінде.
Мағрифат нұр жайылған жүректері
Секілді ақ күмістей білектері.
Ақ жүзді, алжаңғақты Шахзада
Жаралған саф алтыннан сүйектері
Тұлымы жарқырайды, қызыл жүзді
Киіктей көзі ойнайды, аузы сөзді.
Құдайдың әлемдегі бір сұлуы
Болмаған ондай пәнде осы кезде.

«Мың бір түнде» Асим патша өз билігін Сейфүлмәлікке беріп, уәзірі етіп Саидты тағайындауына орай той жасап, сол тойға жан-жақтан мол сыйлықтар келеді. Солардың ішінде түйіншек пен бір сақина болады. Түйіншекті шешкен Сейфүлмәліктің көзі оның ішіндегі керемет сұлу қыздың бейнесіне түседі. Сол суретті көрген ол қыздың бейнесіне естүссіз ғашық болады.

Дастанда осы сюжет толығымен сақталып, тек шамалы элементтері ғана өзгеріске ұшыраған. Сыйға келген түйіншектің орнына дастанды – алтын тон, ал қыздың суреті сол тонның астарына салынған. Ол туралы дастанда былайша суреттеледі:

Есін жиып тағы да көзін салды,
Көрген сайын қайран боп күйіп-жанды.
Ата-ана, ел-жұрты ұмыт болып,
Шахзада неше уақыт естен танды.

Сөйтіп, Сейфүлмәлік тек өз сүйгенін ойлап, ғашықтық дертіне шалдығып, сағыныштан жүзі сарғайып кетеді.

Ақ тәні қара болып, реңі күйді,
Ғашықтық ғазиз басқа қатты тиді.
Сарғайтты сағынышы запырандай
Көпер ме жігіт қайғы ғашық сынды.

Осылайша, есінен танған жігіт сүйген қызын іздеуді мақсат етеді. Қазақ дастанында алыс сапарға шыққалы жатқан ұлының ата-анасымен қоштасуында тееулер, эпитеттер мен метафоралар көптеп кездеседі. Мысалы:

Қанатымнан қайырылдым,
Жасыған жездей майырылдым.

Дастанда кейіпкердің басынан кешкен таңғажайып оқиғалар көптеп баяндалады. Солардың бірі – Сейфүлмәлік пен Бәдіғұлжамалдың кездесуіне себепші болған Сирандал (Шри-Ланка аңыздарда осылай аталған) патшаның қызы Мәликенің Асут деген жыланнан құтқарылуы. Сейфүлмәліктің бұл ерлігі дастанда ерекше шабытпен жырланған. Сөйтіп, суретін көріп, ғашық болған Бәдіғұлжамалға Сейфүлмәлік өзінің ерен ерлігі мен табандылығының арқасында, Мәлике ханшайымның көмегімен қолы жетеді.

Дастанның қазақша нұсқасына ертегі мен эпикалық жыр дәстүрлерінің бірігуі тән. Онда ертегілік сиқырлы-фантастикалық мотивтер мен романтикалық оқиғалар элементтері астасып жатады.

«Мың бір түннің» осы аталған ертегісі қазақтар арасында танымал болғандығы сонша, оның кейіпкерлері ғашықтық пен махаббаттың символы болып кеткен. Сонымен қатар, Сейфүлмәлік шыдамдылық пен қайсарлықтың үлгісі ретінде ақын-жырауларымыздың

шығармашылығында тілге тиек болады. Мысалы, Шораяқтың Омары «Жастарға өсиет» деп аталатын өлеңінде оқу, білім алу өте қиын іс, оған асқан табандылық керек дей келе:

Жеті жыл Сейфүлмәлік те дария кешкен,
Талаппен табылады әр мүддәға, - дейді.

Міне, осылайша Жүсіпбек Шайхусламов «Мың бір түннің» бір оқиғасы негізінде қазақ халқының салт-дәстүрі мен таным-түсінігіне лайықтап, махаббат туралы, оның жолындағы кейіпкерлердің ерен ерлігі мен талабы, сабыры, шыдамы жайлы романтикалық дастан жазған. «Сейфүлмәлік» дастаны фольклор мен жазба әдебиеттің элементтерін қатар қамтитын туынды болып табылады.

Бұл қазақ ақынының араб ертегісінің бір сюжетін өздігінше өңдегені, өлеңмен өргені еді. «Рухани жүдеу – ажалмен тең», - деген екен қазақтың белгілі жазушысы, көрнекті қоғам қайраткері Шерхан Мұртаза [10, 43–44-бб.]. «Мың бір түннің» қазақ тіліндегі нұсқасы халықтың рухани өміріне еніп, өзінің төл туындыларындай бітісе қайнасып кеткен.

Қорытынды

«Мың бір түнде» орта ғасырлардағы араб сөз өнерінің әртүрлі жанрлары көрініс тапқан. Бұл жанрлардың әрқайсысының пайда болған уақыты мен жеріне қарай өзіндік ерекшеліктері бар. Бірақ бұлардың бәріне тән нәрсе – олардың ортақ поэтикасы. Бұл – араб халық әдебиетінің жазылмаған заңы. «Мың бір түнде» проза поэтикалық үзінділермен, кей жерлерде өлеңдермен араласып отырады. Ол өлеңмен жазылған хаттар немесе екі кейіпкердің өлең түріндегі диалогы, не болмаса, «оның көркемдігін ақын былайша суреттейді» деген сияқты сипаттаулардан тұрады. Мұндай әдеби тәсіл әлем әдебиетінің туындыларына үлгі болғаны сөзсіз. Сонымен қатар бұл жинақтан алынған көптеген образдар мен мотивтер қазақ әдебиетіндегі шығыстық дәстүрдің өзіндік кеңістігін құрайды. Біздің ойымызша, қазақ әдебиетінің семантикалық өрісіндегі «Мың бір түндік» мотивтерді одан әрі зерделеу олардың тек біздің ғана емес, жалпы әлемдік әдебиетті дамытуға, оны жаңа сюжеттермен байытуға зор үлес қосқандығын көрсетеді.

«Мың бір түн» жинағынан алынған мысырлық, араб, бағдад, ирандық мотивтерді талдау бұл жинақ мотивтерінің қазақ әдебиетінде әртүрлі кезеңдерде модификацияланып, біраз уақытқа жоғалып, кейін жаңа сапада және идеялық-эмоциялық тұрғыда қайта жаңғыруы мүмкін деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Мұндай зерттеулер болашақта түрлі әдеби кезеңдер мен елдер авторларының әдеби шығармаларын кешенді түрде зерттеуге мүмкіндік береді. Әлемдік әдебиеттегі поэтикалық және баяндаушылық мотивтердің генезисін анықтау қызығушылық тудыратыны сөзсіз.

«Мың бір түннің» қызғылықты, әрі көркем баяндауынан бөлек оқырманды оның танымдық аспектісі де қызықтыратыны сөзсіз. Жалпы «Мың бір түннің» кітап, жинақ ретіндегі беретін мағынасы мен айтар ойы: әдебиет адамды ажалдан құтқарады. «Есіңізде ме: кара құл мен ойнас қатынының опасыздығына қаһарланған патша күнде бір қызбен түнеп шығып, таң ата басын шауып тастай бермеуші ме еді. Кезек Шахаризадаға келгенде, ол патшаға неше алуан ғажайып көркем әңгіме айтып беріп, ол әңгіме мың бір түнге созылып, ажалдан аман қалмаушы ма еді. Бұл даналық нені меңзейді? Әдебиет, мәдениет жоқ жерге ажал үйір дегенді меңзейді.

Араб ертегілерінің тақырыбы мен сюжетіне сүйенген қазақ ақындарының шығармалары XIX–XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін көркем-идеялық тұрғыдан байытқаны сөзсіз.

Мақала ҚРҒЖБМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №АР19680346 «Сыр сүлейлері шығармаларындағы Шығыстық дәстүр» ғылыми жобасы аясында жүргізілді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Искусство повествования: Литературные исследования «Тысячи и одной ночи» / пер. с англ. М.И. Герхард. – М.: Наука, 1984. – 455 с.
2. Хасен Ш. Тысяча и одна ночь: история и переводы // Филология и культура. – 2019. – №3 (53). – Б. 56–63.
3. Бритвин В.Г. Собрание сказаний Востока: Тысяча и одна ночь. – М.: Вита Нова, 2022. – 512 с.
4. Салқынбаев М.Б. Қазақ және араб әдебиеті (Типология, генезис және аударма мәселелері). – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 208 б.
5. Липатова И.А., Назарова А.И. Сказки «Тысяча и одна ночь» как источник по истории ментальности Востока // Вестник Чувашского Университета. – 2014. – №1. – С. 94–105.
6. Умарова Г., Шарабасов С. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Астана: Фолиант, 2011. – 244 б.
7. Сүлейменов Р.Б., Моисеев В.В. Шоқан Уәлиханов – шығыстанушы. – Алматы: Ғылым, 1985. – 112 б.
8. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2021. – 356 б.
9. Әбжет Б.С. Қолжазба қорларында сақталған қазақ ертегілерін тізімге алу, жариялаудың ғылыми маңыздылығы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №3(121). – Б. 7–15. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.729>
10. Саңлақ. Қалтай Мұхамеджанов туралы естеліктер. – Алматы: Атамұра, 2004. – 280 б.

REFERENCES

1. Iskusstvo povestvovaniya: Literaturnye issledovaniya «Tysiachi i odnoi nochi» [Narrative Art: Literary Research “One Thousand and One Nights”] / per. s angl. M.I. Gerhard. – M.: Nauka, 1984. – 455 s. [in Russian]
2. Hasen Sh. Tysiacha i odna noch: istoria i perevody [A thousand and one nights: history and translation] // Filologia i kultura. – 2019. – №3 (53). – B. 56–63. [in Russian]
3. Britvin V.G. Sbranie skazani Vostoka: Tysiacha i odna noch [Collected Tales of the East: A Thousand and One Nights]. – M.: Vita Nova, 2022. – 512 s. [in Russian]
4. Salkynbaev M.B. Qazaq jane arab adebieti (Tipologia, genezis jane audarma maseleleri) [Kazakh and Arabic literature (Typology, genesis and translation problems)]. – Astana: Astana poligrafia, 2009. – 208 b. [in Kazakh]
5. Lipatova I.A., Nazarova A.I. Skazki «Tysiacha i odna noch» kak istochnik po istorii mentalnosti Vostoka [Fairy tales “A Thousand and One Nights” as a source on the history of the mentality of the East] // Vestnik Chuvashskogo Universiteta. – 2014. – №1. – S. 94–105. [in Russian]
6. Umarova G., Sharabasov S. Qazaq adebietinin tarihy [History of Kazakh literature]. – Astana: Foliant, 2011. – 244 b. [in Kazakh]
7. Suleimenov R.B., Moiseev V.V. Shokan Ualihanov – shygystanushy [Shokan Ualikhanov is an orientalist]. – Almaty: Gylym, 1985. – 112 b. [in Kazakh]
8. Kazak adebieti. Enciklopedialyq anyqtamalyq [Kazakh literature. Encyclopedic handbook]. – Almaty: «Aruna Ltd» ZhShS, 2021. – 356 b. [in Kazakh]
9. Abjet B.S. Koljazba qorlarynda saqtalghan qazaq ertegilerin tizimge alu, jarialaudyn gylymi manyzdylygy [The scientific importance of listing and publishing Kazakh fairy tales preserved in manuscript collections] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №3(121). – B. 7–15. [in Kazakh] <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.729>
10. Sanlaq. Qaltai Muhamedjanov turaly estelikter [Memories of Kaltai Mukhamedzhanov]. – Almaty: Atamura, 2004. – 280 b. [in Kazakh]